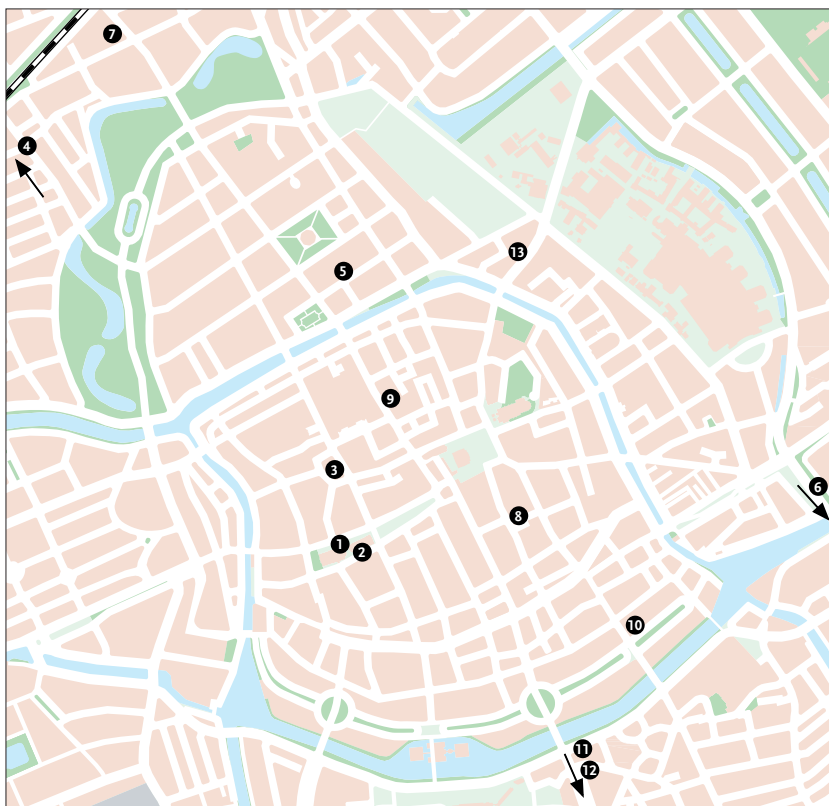

Jaarverslag restauraties in 2007

Berend Raangs en Joris van Haaften

Inleiding

In dit jaarverslag geven wij u een bloemlezing van de werkzaamheden op het gebied van restauratie en onderhoud van monumenten in het jaar 2007, waarin 158 aanvragen voor een monumentenvergunning zijn ingediend. Gebruikelijkerwijs gaan we op deze plaats in op ongeveer 10 procent hiervan (afb. 1). Zoals vaker verwoord, is de tijd van de grote restauraties voorbij. Bij monumentenzorg gaat het steeds meer om onderhoud, instandhouding, kleurcorrectie, functionele aanpassing en constructief herstel. Van dat laatste vormt het onderhouden van de kerk van Dorkwerd in dit jaarverslag een mooi voorbeeld. Kleurherstel is bij vrijwel alle in dit hoofdstuk genoemde projecten aan de orde. Reconstructie op bescheiden schaal speelde onder meer bij Oosterstraat 25/2 en functionele aanpassing bij de aanbouw van de Der Aa-kerk en het gasthuisje in de Moesstraat.

Afb. 1. Situatietekening met daarop aangegeven de ligging van de in dit hoofdstuk behandelde gebouwen.
Tekening: Dienst RO/EZ en Studio van Stralen.

Nadat in 2006 al ruim tweehonderd potentiële gemeentelijke monumenten, oude casco's in de binnenstad (circa 150), boerderijen (circa 30) en archeologisch waardevolle terreinen (circa 20) waren voorbeschermd, zijn daar in 2007 nog ruim honderd gebouwen uit de periode 1850-1940 aan toegevoegd. De gebouwen en terreinen uit de eerste groep zijn op 1 juli 2008 definitief beschermd als gemeentelijk monument. De aanwijzing van de tweede groep staat gepland voor 2009.

Ook vorderen de werkzaamheden aan de Cultuurhistorische Waarde Kaart (CWK) gestaag. Op de gemeentelijke website is via de link <http://fleximap.groningen.nl/gnmaps/monumenten/> hiervan nu een eerste versie voor iedereen raadpleegbaar.

1. Akerkhof 2, Der Aa-kerk aanbouw aan de noordzijde (Rijksmonument/RM)

Bij beschikking van 16 september 1950 werd aan de kerkvoogdij van de Hervormde Gemeente van Groningen vergunning verleend om de Der Aa-kerk aan de noordzijde uit te breiden met een catechisatielokaal met kolenkelder. Omdat de Der Aa-kerk al beschermd was op grond van de *Voorlopige lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, is de aanvraag ter goedkeuring voorgelegd aan het toenmalige ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Dat liet weten zich met het plan te kunnen verenigen. Anders ging het met de Monumentencommissie van de Gemeente Groningen, die in haar advies meedeelde het te betreuren dat de voorgenomen aanbouw aan de noordzijde van de kerk zou worden aangebracht, maar het anderzijds waardeerde dat de kerkvoogdij de benodigde ruimte niet in de kerk gezocht had. Uiteindelijk gaat de commissie overstag, maar niet na nog de nodige opmerkingen te hebben gemaakt over *een minder gewenste vooruitspringende plint*, een in de ogen van de commissie *geforceerde gootafmeting* en tot slot de voorkeur uit te spreken voor *topgeveltjes* en *handvormsteen*, liefst *afbraak*¹.

Afb. 2. Akerkhof 2, nieuwe toegang in aanbouw aan de noordzijde van de Der Aa-kerk.
Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

1. Zie Bouwdossier B 6049 van de Dienst RO/EZ van de Gemeente Groningen.

Het ontwerp voor de uitbreiding was van architectenbureau Nijhuis & Reker. De tekeningen zijn helaas niet bewaard gebleven, maar het resultaat in historiserende stijl kunnen we dagelijks aanschouwen. De kolenkelder en het catechisatielokaal werden beide door middel van een trap vanuit de kooromgang door het middeleeuwse metselwerk toegankelijk gemaakt.

De laatste jaren werd het lokaal niet anders dan als opslagruimte gebruikt. De kelder was al eerder verbouwd tot toiletruimte. De Stichting Der Aa-kerk had al geruime tijd het plan om in de vroegere catechisatieruimte een erfgoedwinkel onder te brengen. Om het winkelende publiek binnen te kunnen laten, moest hiervoor in de gevel aan het Akerkhof een nieuwe toegang met stoep worden gemaakt. Het aanvankelijk vrij 'nostalgische' ontwerp riep bij de adviserende instanties bezwaren op, evenals de beoogde bestemming overigens. Na aanpassing van het ontwerp ging de Rijksdienst voor de Monumentenzorg akkoord met het voorstel. De gemeentelijke Monumentencommissie bleef zich tot het einde toe tegen de verbouw tot winkel verzetten. Uiteindelijk heeft het college van B en W toch besloten de gevraagde vergunning te verlenen (afb. 2). In het winkeltje zijn nu hanzeatistische artikelen te koop.

2. Akerkhof zz., poortje tussen 8 en 10 (RM)

Sinds 1683 staat, ingeklemd tussen de panden Akerkhof 8 en 10, een gepleisterd poortje met jaartalsteen, dat toegang geeft tot de achtererven. De boogvormige onderdoorgang is aan de bovenzijde recht afgesloten met geprofileerde natuurstenen dekplaten. Hierop staat een halfrond zandstenen opzetstuk met volgens het rijksregister voor monumenten een soort *Gorgonenmasker*, aan weerszijden geflankeerd door bollen.

Het opzetstuk is heel bijzonder, al kunnen we ons afvragen of hier sprake is van een gorgonenmasker, omdat het daarvoor kenmerkende slangenhaar ontbreekt en het gezicht zeker niet baardloos is. De horentjes doen eerder denken aan een duivelfiguur. Hoe dan ook is de beeltenis afschrikwekkend en dat zal vermoedelijk ook de bedoeling van de 17e-eeuwse eigenaar van de toegangspoort zijn geweest. In een tijd dat iedereen nog geloofde in demonen en monsters, moest dit masker boven de poort ongewenste gasten wel afschrikken. Omdat slechts weinigen konden lezen, had dit vermoedelijk meer effect dan een bordje *verboden toegang*.

De gemetselde boog tussen de beide panden is ernstig verzakt, dit is overigens al heel lang zo. Van de betreffende panden dateert nummer 10 waarschijnlijk als tweelaags pand uit de 14e eeuw en nummer 8 bestond in de 17e eeuw in ieder geval al als eenlaags huis². Op het dak van nummer 8 liggen herplaatste 16e-eeuwse zogenaamde Hildesheimer dakpannen, die vermoedelijk afkomstig zijn van het oorspronkelijke eenlaags pand op deze locatie. Bij de ophoging van de panden in de (late) 19e eeuw zijn de panden door het toegenomen gewicht onafhankelijk van elkaar verzakt. Daarbij heeft Akerkhof 8 het linkerdeel van de poort mee naar beneden getrokken. Als gevolg hiervan is het poortje compleet vervormd. Decennia lang voelde niemand zich verantwoordelijk voor het onderhoud van het poortje. Als nieuwe eigenaar van Akerkhof 10 heeft woningstichting In uiteindelijk het initiatief genomen om het poortje te herstellen. In overleg met de Gemeente is overigens besloten dit zo conserverend mogelijk te doen. De werkzaamheden kwamen

2. Van der Waard 2004.

neer op herstel van gebarsten voegen en loszittend pleisterwerk. Kleuronderzoek leverde met uitzondering van rode verfsporen op lippen en tong, geen uitkomst over de oorspronkelijke kleurige afwerking van het masker. Met de nieuw aangebrachte kleuren is geprobeerd het geheel zo goed mogelijk tot zijn recht te laten komen (afb. 3). Het gerestaureerde poortje is door vandalen nog geen jaar later gedeeltelijk vernield, waarbij de bollen zijn verdwenen.

Afb. 3. Akerkhof zz. poortje tussen 8 en 10 na restauratie.
Foto: Harry Pertou, Groningen.

Afb. 4. Grote Kromme Elleboog 11, na herstel.
Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

3. Grote Kromme Elleboog 11 (Gemeentelijk Monument/GM)

In 1931 werd aan F. Th. Swarte bouwvergunning verleend voor de bouw van een magazijn met bovenwoning. Alvorens met de bouw kon worden begonnen, moest het bestaande pand van twee bouwlagen met een kap worden gesloopt. Het te bebouwen perceel is smal en heeft aan de achterzijde een merkwaardige begrenzing met de belendende bebouwing. Het ontwerp van het nieuwe pand is van architect H.J. Bakx, die vooral bekend is van werkzaamheden voor diverse R.K.-parochies in Noord-Nederland. De nieuwbouw is ontworpen in de trant van de Amsterdamse schoolstijl. De voorgevel is smal en hoog, met op de begane grond een brede ingang ten behoeve van het magazijn en daarnaast een toegang tot de bovenwoning. De beide bovengelegen verdiepingen zijn van een erker voorzien, die samen met de in- en uitwenkende baksteenschil in sterke mate de

plasticiteit en de architectonische uitstraling van de gevel bepalen. Het pand is gaaf bewaard gebleven.

Tijdens onderhoudswerkzaamheden kwam aan het licht dat in de borstweringen van de erker ijzeren verankeringen zijn opgenomen. Deze verankeringen hadden door uitzetting als gevolg van roestvorming zodanige scheuren veroorzaakt in het metselwerk, dat ingrijpend herstel noodzakelijk was. De te herstellen borstweringen bestaan echter uit bijzonder metselwerk, waarvoor geen vervangende bakstenen meer beschikbaar waren. De bestaande bakstenen moesten dus hergebruikt worden om het geheel te kunnen herstellen. In overleg met de aannemer is dit met grote zorgvuldigheid gerealiseerd. Als gevolg daarvan is vrijwel niet te zien dat het metselwerk van de borstweringen noodzakelijkerwijs geheel nieuw opgetrokken is.

Omdat er een steiger voor de gevel stond, kon het schilderwerk tevens aangepakt worden. De bestaande kleuren groen en wit harmonieerden slecht met de kleur van de baksteen. Daardoor bestond het vermoeden dat er oorspronkelijk andere kleuren waren toegepast. Uit onderzoek kwam alleen een roodbruine kleur op de kozijnen tevoorschijn. Zoals we in deze periode dikwijls tegenkomen, bleek dit een anilineverf te zijn. Naar mag worden aangenomen, is de kleur op de ramen verdwenen door oplossing hiervan in de later aangebrachte verflagen.

Om toch tot een te verantwoorden kleurkeuze te komen, is gezocht naar vergelijkbare voorbeelden in de collectie ingekleurde bouwtekeningen uit de bouw-dossiers. Op grond daarvan is gekozen voor een paarsblauwe afwerking van ramen en deuren. Het geheel levert een voor die tijd karakteristieke aansluiting op met de roodbruine kozijnen en het metselwerk (afb. 4).

4. Hoogeweg 4/Zijlvesterweg 16, Hervormde kerk Dorkwerd (RM)

In 1215 kent de Paus de kerk van Dorkwerd toe aan het Benedictijnenklooster Selwerd. De huidige kerk op de wierde van Dorkwerd, een eenvoudige driezijdig gesloten zaalkerk, dateert uit 1648³. In het kerkgebouw zijn veel kloostermoppen (stenen uit de 13e en 14e eeuw) secundair verwerkt. Zoals we in het jaarverslag bouwhistorie in dit jaarboek kunnen lezen, bleek het bij archeologisch en bouw-historisch onderzoek in de kerk niet mogelijk een voorganger van het huidige

Afb. 5. Hoogeweg 4/Zijlvesterweg 16, Hervormde kerk te Dorkwerd, detail van de kaart van Henricus Teijsinga uit 1731. Kaart: collectie RHC Groninger Archieven.

Afb. 6. Hoogeweg 4/Zijlvesterweg 16, Hervormde kerk te Dorkwerd, detail van de klok met voorstelling van jagers. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

3. Friso 2005.

gebouw te traceren. Dit strookt met de archiefgegevens dat de kerk in 1648 geheel nieuw gebouwd is.

De gevels van de kerk zijn geleed door brede spitsboogvensters, die zijn voorzien van houten ramen. De kerk heeft een houten zoldering en is eenvoudig ingericht. Oorspronkelijk had het kerkje geen toren (afb. 5). Een in 1749 geschonken klok werd in een daarvoor aangebrachte dakruiter gehangen. In 1776 is de dakruiter vervangen door een hangende klokkenstoel aan de westgevel. Nadat de kerk van Wierum in 1829 werd afgebroken, is de klok daarvan op 17 december van dat jaar over het ijs naar Dorkwerd gebracht (afb. 6). In 1869 kreeg de kerk zijn huidige karakteristieke torentje, dat met één zijde op de westgevel van de kerk staat. In 1875 is het gebouw aan de buitenzijde van een pleisterlaag voorzien.

Om aan geld te komen voor de aanschaf van een orgel besloten de kerkvoogden na de eeuwwisseling de noord- en de zuidzijde van de wierde af te laten graven en de vruchtbare grond te verkopen. De afgraving is in 1908 gestart en archeologisch begeleid door de jonge bioloog-archeoloog A.E. van Giffen. Als gevolg van de afgraving traden in de loop der tijd verzakkingen op bij de wierde en het daarop staande kerkgebouw.

Bij de restauratie van het interieur van de kerk, eind jaren tachtig van de vorige eeuw, heeft men het vooralsnog niet nodig geacht hier iets aan te doen. Begin jaren negentig werd echter steeds duidelijker dat stabilisering van de fundering van de kerk noodzakelijk was om het uiteenscheuren van het gebouw op termijn te voorkomen. Omdat er onvoldoende subsidie beschikbaar was, zijn de restauratiewerkzaamheden in 1994/95 beperkt gebleven tot de toren en het dak van de kerk⁴.

Afb. 7. Hoogeweg 4/Zijlvesterweg 16, Hervormde kerk te Dorkwerd, de onder kerk en toren aangebrachte nieuwe betonconstructie.
Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 8. Hoogeweg 4/Zijlvesterweg 16, Hervormde kerk te Dorkwerd, interieur na de herstelwerkzaamheden.
Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

4. Raangs en Van Haaften 1996, 34-36.

Pas eind 2006 kon een begin gemaakt worden met de ontmanteling van het interieur en sloop van de grotendeels nog geen twintig jaar oude vloer, om de fundering van de kerk bloot te leggen ten behoeve van een ingrijpende constructieve ingreep. Daarbij is een onder het gehele gebouw en de toren doorlopende 30 cm dikke betonplaat aangebracht (afb. 7). Deze plaat is vlak onder het maaiveld met 'vingers' ingekeept in het bestaande metselwerk, waardoor dit op de plaat rust. Vervolgens is de plaat onderheid met betonpalen tot een diepte van ongeveer 15 meter onder de vloer.

Na het aanbrengen van de nieuwe fundering is het metselwerk van het gebouw plaatselijk hersteld en het pleisterwerk van in- en exterieur aangeheeld, waarbij het zo goed mogelijk in stand houden van de oorspronkelijke pleisterlagen uitgangspunt was. De buitengevels zijn op terughoudende wijze in een geeltransparante kleur afgewerkt. In de kerk is een nieuwe vloer van verschillende soorten hergebruikte plavuizen gelegd. De kerkbanken, afkomstig uit de Sionskerk (Korrewegbuurt), zijn uiteindelijk niet teruggeplaatst, omdat de triplexbekleding ernstig door houtworm was aangetast en ze bovendien niet goed pasten in de kleinschalige ruimte. Besloten is nieuwe houten banken te laten maken naar het voorbeeld van de banken in de kerk van Noordhorn (afb. 8).

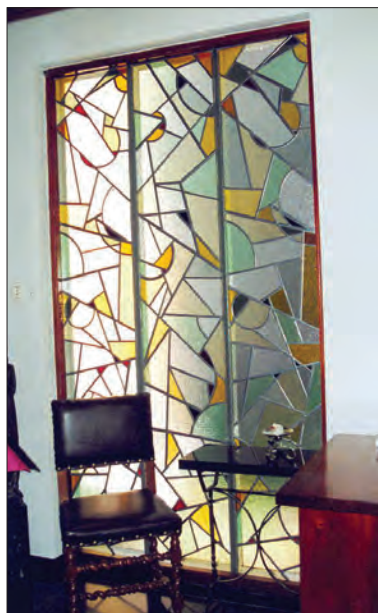
5. Markstraat 19 (RM)

Het pand Marktstraat 19 dateert in aanleg uit de 2e kwart van de 17e eeuw⁵. Na de stichting van het bisdom Groningen in 1956 werd Marktstraat 19 ingericht als woonhuis voor de nieuwe bisschop. Het pand werd daarvoor verbouwd onder leiding van architect H.J. van Wissen. Een verbouwing met herinrichting uit 1936 onder leiding van de architecten A. van der Weele en J. Wallinga werd daarbij grotendeels gehandhaafd. De meeste wijzigingen vonden plaats in de oorspronkelijk open ruimte tussen het hoofdhuis en het daarachter gelegen nevenhuis. Beide bouwdelen waren met elkaar verbonden door een lage vleugel aan de linkerzijde, maar van een echte verbinding was nauwelijks sprake. De verbouwing in 1956 richtte zich dan ook voornamelijk op het maken van een betere koppeling van de beide bouwdelen en benutting van de tussenruimte. Daarvoor zijn indertijd helaas grote delen van de oorspronkelijke achtergevel van het hoofdhuis doorbroken. In de ontstane ruimte werd onder meer de huiskapel voor de bisschop gebouwd (afb. 9). Aanvankelijk waren ook de kantoren van het bisdom Groningen in het pand ondergebracht, maar deze werden later overgebracht naar de 'Ossenmarktflat'. De verdieping werd aangepast voor het maken van een badkamer. Op zolder werden logeerkamers ingebouwd, waarvoor delen van de kapconstructies moesten worden verwijderd. In de jaren zeventig van de vorige eeuw zijn de gevels en de kap van de voorbeuk met subsidie hersteld. Na verkoop van het pand in 2005 werd voor de bisschop een nieuw onderkomen ingericht aan de Ubbo Emmiusingel.

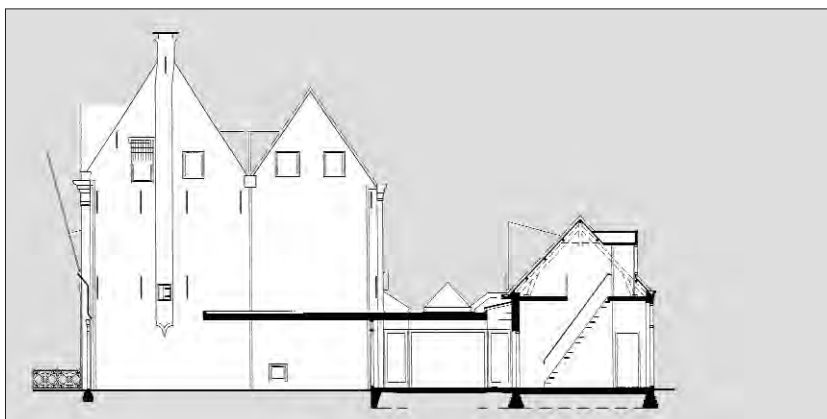
De nieuwe eigenaren van Markstraat 19 hadden aanvankelijk veel wensen die op gespannen voet stonden met de instandhouding van de cultuurhistorische waarden van het pand. Met gebruikmaking van de bouwhistorische verkenning en waardestelling uit 2004 is geprobeerd te sturen in de planvorming. Discussiepunten die bleven bestaan, waren een ingreep tussen de beide kappen van het voorhuis waarvoor delen van de kapconstructies en borstweringen moesten wor-

5. Tel en Verkerk 2005, 53-55.

Afb. 9. Markstraat 19, glas-in-loodvenster uit 1956 in de voormalige bisschoppelijke huiskapel.
Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 10. Markstraat 19, doorsnede van het nevenhuis, gezien naar het westen.
Tekening: So_Lo Architectuur BV.

den aangetast en een ingrijpende wijziging van het trappenhuis. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Monumentencommissie adviseerden de aanvraag op deze punten negatief, waardoor het ingediende plan moest worden aangepast.

De grootste ingreep betrof uiteindelijk het ongedaan maken van de invulling uit 1956 in de oorspronkelijk open ruimte tussen het hoofd- en nevenhuis. Deze ruimte is nu voorzien van een gedeeltelijk transparante overkapping, waaronder de keuken is gesitueerd (afb. 10).

6. Middelberterweg 32 (GM)

De boerderij aan de Middelberterweg tegenover de kerk is rond 1890 geheel nieuw opgetrokken op een al oudere boerenplaats (afb. 11)⁶. Niet in de laatste plaats vanwege de grote ensemblewaarde van kerk, pastorie en boerderij heeft de boerderij in 2008 ook een monumentenstatus gekregen. Dit ondanks het feit dat

6. Tel e.a. 2007, 34-35.

Afb. 11. Middelberterweg 32, in 2004.

Foto: Marcel Verkerk, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 13. Middelberterweg 32, nieuwe gang in schuur in aanbouw, met rechts de ingebouwde slaapkamers langs de zuidgevel.

Foto: Marcel Verkerk, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 12. Middelberterweg 32, in 2007.

Foto: Marcel Verkerk, collectie Dienst RO/EZ.

kort vóór de voorbescherming in 2006 in werking trad een forse verbouwing van boerderij naar woonhuis was vergund.

Bij deze functiewijziging zijn de hoofdvorm, de draagconstructie en de gevels (met uitzondering van de zuidgevel van de schuur) gelukkig in belangrijke mate intact gebleven en is het rieten dak hersteld, waarmee het uiterlijke beeld van het gebouw grotendeels behouden is gebleven. Helaas zijn de zwartgeglazuurde oorspronkelijke dakpannen daarbij vervangen door veel strakkere nieuwe exemplaren (afb. 12). Intern is het gebouw echter ingrijpend aangepast aan zijn nieuwe functie. Daarbij zijn de twee afzonderlijke voorkamers samengevoegd tot één grote ruimte. Tevens is de schuur in de lengterichting tot net boven de gebinten in tweeën gedeeld, waarbij de noordzijde als schuur behouden bleef en de zuidzijde tot woning werd getransformeerd. Hiervoor is de zuidelijke zijgevel over driekwart van de lengte als glas- en paneelwand opengelegd. Daarachter bevinden zich nu 'huisvormige' slaap- en badkamers en in de hoek met de achtergevel een grote woonkeuken, met openslaande – van glas voorziene – baanderdeuren naar het achtererf. Aan de schuurzijde is langs de slaapkamers over de volle lengte een hoge ruimtelijke met dakramen van daklicht voorziene gang gemaakt die het voorhuis met de keuken verbindt (afb. 13).

7. Moesstraat 46 (Beeld bepalend pand/BBP)

Het R.K. Gasthuis Ter Schouw-van Sanen-Stichting dankt zijn naam aan de ouders van W.J. ter Schouw, die op 1 juli 1927 overleed en bij testament bepaalde dat zijn nalatenschap moest worden gebruikt om een stichting van weldadigheid

in het leven te roepen. Op 23 juli 1929 werd de eerste steen gelegd door zijn enige zuster, mejuffrouw A.F.E.H. ter Schouw. Ze was slecht ter been en kon dit alleen zittend vanuit een stoel doen. Het gasthuis was bestemd voor acht dames, van wie er volgens een bepaling in het testament zes rooms-katholiek en twee protestants moesten zijn.

Het ontwerp is van architect G.J.P. Ros. Het gebouw van twee lagen bestond in opzet uit een voorbouw onder een steil pannendak, een tussenlid met trappenhuis en een achterbouw met plat dak. Het rechthoekige voorste deel van het gebouw is schuin teruggeplaatst ten opzichte van de rooilijn, vanwege de niet haaks op de straat staande oude verkavelingstructuur. De in interbellumstijl vormgegeven voorgevel heeft karakteristieke baksteenversieringen rond de kozijnen en op de schoorstenen. Boven de ingang met fraai glas in lood bevindt zich een gevelsteen met de naam van het gasthuis. Naast de ingang is een grote gevelsteen ingemetseld met het opschrift: *‘Ter nagedachtenis aan zijn beminde ouders Frederica Johannes Franciscus Xaverius Ter Schouw en Clementia Clara Henrica van Sanen, en ter voortzetting van het door zijn moeder begonnen werk heeft hun zoon dit gasthuis gesticht’*. Het gasthuis heeft tot in de jaren negentig van de vorige eeuw als woonruimte voor vrouwelijke bejaarden gefunctioneerd. Daarna is het overgenomen door woningstichting In. De noodzakelijke verbouwing ten behoeve van de huisvesting van gehandicapten heeft in de buurt veel discussie losgemaakt. Aanvankelijk zou de uitbreiding alleen op het achtererf plaatsvinden, maar dit was voor de omwonenden onbespreekbaar vanwege het grote volume van de nieuwbouw. Uiteindelijk is een voor alle partijen acceptabel model gevonden door alleen het voorhuis te laten staan en de nieuwbouw direct daarachter te realiseren. Hiervoor moest helaas een groot deel van het karakteristieke gasthuisje, waaronder de hal

Afb. 14. Moesstraat 46, glas-in-loodvenster in de inmiddels gesloopte hal.
Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

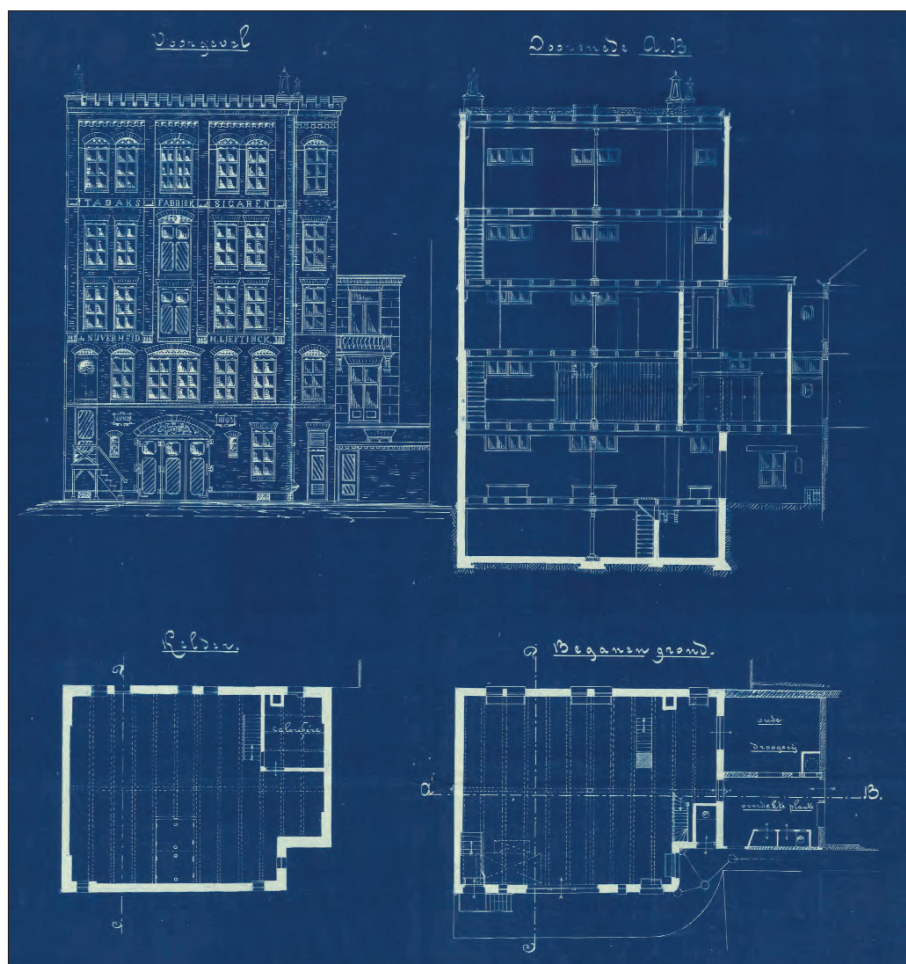
Afb. 15. Moesstraat 46, voorgevel na kleurherstel.
Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

met trappenhuis en fraai glas-in-loodvenster worden gesloopt (afb. 14). Het venster is overgebracht naar de stichting Monument & Materiaal.

Na eerdere, veel uitgebreidere plannen hadden de herstelwerkzaamheden uiteindelijk nog slechts betrekking op de voorgevel. Daarvan is de karakteristiek opgehaald door het houtwerk weer in zijn oorspronkelijke kleur te schilderen (afb. 15).

8. Oosterstraat 25/2 (GM)

Op veel achterterreinen in de binnenstad waren aan het einde van de 19e eeuw pakhuizen, koffiebranderijen en tabaksverwerkingsbedrijven gevestigd. Een mooi voorbeeld hiervan is de realisatie van sigarenfabriek De Nijverheid van H. Liefstinck in 1893 aan de Bentelaarsgang tussen Oosterstraat 25 en Gelkingestraat 34 (afb. 16). Ten tijde van de indiening van de bouwaanvraag had het pand Gelkingestraat E 114 als adres. De 'verbouw' van een gedeeltelijk als tussenlid met Gelkingestraat 34 nog bestaand pakhuis tot sigarenfabriek betrof feitelijk complete nieuwbouw, na afbraak van een deel van het pakhuis. Het vijflagen tel-

Afb. 16. Oosterstraat 25/2, detail van blauwdruk 'Ontwerp van Verbouwing van het Pakhuis gelegen achter het Perceel get. E 114 tot Fabrieks-Gebouw ten dienste van den WelEd. Heer H. Liefstinck te Groningen'. Tekening: collectie RHC Groninger Archieven.

lende blokvormige gebouw had voor dit deel van de stad, dat vooral bestaat uit tweelaagse panden met een kap, een behoorlijke hoogte. Het is gebouwd naar ontwerp van de Groningse architect J.P. Hazeu. Alleen de gevel aan het pleintje in de Bentelaarsgang heeft een representatieve uitstraling. Het gebouw was aanvankelijk afgewerkt met een plat dak, de zolderverdieping is er later opgezet. De originele borstwering met kantelen is toen vermoedelijk gesloopt.

In de kelder was oorspronkelijk een *calorifère* gemaakt, een voorziening om de tabak te drogen, met een schoorsteen op het dak. Op de begane grond en de verdiepingen – aangeduid als ‘zolders’ – bevonden zich de werkplaatsen, het magazijn, een tweede droogkamer en ruimtes voor de opslag van tabak. Oorspronkelijk was het pakhuis intern verbonden met Gelkingestraat 34. Uit het opschrift *oude drogerij* in een reeds bestaand gedeelte op de bouwtekening kunnen we opmaken dat hier vóór die tijd ook al vergelijkbare activiteiten plaatsvonden. Op de verdiepingen daarboven zijn nevenruimtes gesitueerd die oorspronkelijk bij Gelkingestraat 34 hoorden.

Afb. 18. Oosterstraat 25/2, gerestaureerde en teruggeplaatste vulling boven de entree.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 17. Oosterstraat 25/2, voorgevel na verbouw tot appartementen. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Het al geruime tijd leegstaande pakhuis is het afgelopen jaar tot appartementen verbouwd. De ‘zolders’ moesten daarvoor uiteraard worden ingedeeld. De nog gave voorgevel hoefde hiervoor echter nauwelijks gewijzigd te worden. Het oorspronkelijke karakter kon worden versterkt door reconstructie van de invulling van de deurpartij en de borstwering met kantelen op de dakrand (afb. 17). Na onderzoek kon ook het oorspronkelijke kleurenschema, bestaande uit geel voor de kozijnen en oranjebruin op de ramen, worden teruggebracht. De gevelband tussen de eerste en tweede verdieping is geschilderd in een hardsteenkleur met zwarte belettering. Een verrassing was de vondst van een met wapen en ranken versierde, uit zandsteen gemaakte vulling voor de boogtrommel boven de hoofdtoegang. Het gehavende en in stukken aangetroffen ornament is zorgvuldig schoongemaakt, gerestaureerd en gehoogd met een gelige verfstof die een goudafwerking suggereert en vervolgens opnieuw boven de gereconstrueerde ingang geplaatst (afb. 18).

9. Oude Boteringestraat 33, Doopsgezinde kerk (RM)

De Doopsgezinde kerk aan de Oude Boteringestraat werd gebouwd in 1815-1817 als zaalkerk met driezijdige sluiting en een aan de oostzijde aangebouwde kerkeradskamer. Volgens de schuilkerktraditie werd de voorgevel niet in de rooilijn van de straat gelegd, maar een stuk naar achteren geplaatst, waardoor voor de monumentale voorgevel een pleintje ontstond, dat nooit werd bebouwd, zoals bij de Lutherse kerk in de Haddingestraat wel het geval is. In 1852/53 werd de kerkzaal vergroot door beide langsgevels uit te bouwen. Ondanks deze uitbreiding tekent de oorspronkelijke zaalkerk zich nog duidelijk in de plattegrond af. Door de vergroting kreeg het gebouw een merkwaardig samengesteld dak. Het interieur van de kerk is in 1961 ingrijpend gemoderniseerd, waarbij alle betimmeringen en stucdecoraties, alsmede de preekstoel, de kerkeradskbanken en het Timpe-orgel uit het interieur van de kerk zijn verwijderd (afb. 19).

Afb. 19. Oude Boteringestraat 33, interieur van de Doopsgezinde kerk vóór 1960. Foto: collectie Beno Hofman, Groningen.

Afb. 20. Oude Boteringestraat 31 en 35 aan het eind van de 19e eeuw. Foto: Collectie RHC Groninger Archieven.

Tot het kerkelijke complex behoren ook de panden Oude Boteringestraat 31 en 35, gelegen ter weerszijden van het voorplein. Beide panden hebben een ten opzichte van het pleintje symmetrische voorgevel die dateert van rond 1900. De panden zijn in aanleg waarschijnlijk echter ouder, gezien een 19e-eeuwse foto, waarbij overigens dezelfde symmetrische opzet zichtbaar is (afb. 20). De bepleistering met imitatiezandstenen blokken van beide zijgevels langs het pleintje verhuult vermoedelijk ouder metselwerk. In de zijgevel van Oude Boteringestraat 31 zijn op de begane grond ook duidelijk elementen van een ouder pand te herkennen. Beide panden zijn overigens niet tegelijkertijd van een nieuwe voorgevel voorzien, getuige een prentbriefkaart waarop alleen die van nummer 31 is vernieuwd.

Omdat zowel de kerk als de beide aangrenzende panden opnieuw moesten worden geschilderd, is nagegaan in hoeverre kleurherstel een positieve bijdrage kon leveren aan de architectonische uitstraling. In de bestaande situatie was al het houtwerk van zowel de kerk als beide woonhuizen wit geschilderd.

Het kleurenonderzoek aan de kerk leverde geen gegevens op die bruikbaar waren voor reconstructie. Nagenoeg alle houten onderdelen bleken te zijn vervangen of eerder van oude verflagen te zijn ontdaan. Besloten werd daarom de

contrasterende helder witte verflaag te vervangen door een met grijs en geel gebroken wit. De omlijstingen rond de ingang en het venster in de voorgevel van de kerk zijn daarbij voorzien van een hardsteengrijze afwerking.

Afb. 21. Oude Boteringestraat 31 t/m 35 na kleurherstel. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Bij het onderzoek naar de kleurresten op de beide woonhuisgevels bleek de oorspronkelijke afwerking op ramen en deuren een blanke lak te zijn geweest, gecombineerd met gele kozijnen. Op grond hiervan is besloten het aangetroffen schema te herstellen. Omdat het niet mogelijk bleek de verflagen tot op het onbehandelde hout van de ramen te verwijderen, is besloten deze over te schilderen waarbij de uitstraling van de blanke lak zo goed mogelijk is geïmiteerd (afb. 21). De beide zijgevels bezitten nog hun oorspronkelijke, zeer zorgvuldig aangebrachte afwerking met geïmiteerde zandsteenblokken. Omdat deze zich nog in een genoeg onbeschadigde staat bevinden, is uit het oogpunt van instandhouding besloten hierop geen afwerking met schilderwerk aan te brengen.

10. Radesingel 4, Pastorie St. Jozefkerk (RM)

Naast de St. Jozefkerk werd vrijwel gelijktijdig een pastorie gerealiseerd. Dit gebouw is ook ontworpen door dr. P.J.H. Cuijpers en dateert uit 1887. Van oorsprong waren kerk en pastorie gescheiden door een smalle steeg.

In tegenstelling tot de neogotische basiliek is de voorgevel van de pastorie ontworpen in een neorenaissancestijl. De gevel is in vier traveeën opgedeeld en zowel op de verdieping als op de begane grond voorzien van houten kruisvensters onder boogtrommels gevuld met siermetselwerk. De meest rechtse travee, waarin zich oorspronkelijk de ingang bevond, is bekroond met een vierkant vakwerktorentje met spits. De pastorie was na oplevering voorzien van een compleet neogotische inrichting met gesjabloneerde muurschilderingen⁷. De pastorie is diverse keren door verschillende architecten verbouwd. In 1917 is bijvoorbeeld de voorkamer uitgebreid met een grote erker over de helft van de voorgevel. Het in stijl met de bestaande architectuur uitgevoerde ontwerp voor deze verbouwing was van de Groningse architect A.L. van Wissen.

Al twintig jaar eerder, in 1897, kreeg architect Van Elmpst de opdracht om kerk en pastorie met elkaar te verbinden. Die opdracht is hoogstwaarschijnlijk

7. Raangs en Van Haften 2005, 86.

Afb. 22. Radesingel 4, tijdens de uitvoering van de schilderwerkzaamheden, links nog met witte kozijnen en groene ramen, rechts met de gereconstrueerde kleuren.
Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

niet uitgevoerd, want een ontwerp uit 1933, van de eveneens uit Groningen afkomstige architect H.J. Bakx, laat voor het eerst een koppeling tussen kerk en pastorie zien onder de naam vestibule. Onderdeel van dit plan was een complete herindeling van de begane grond van de pastorie, waarbij het trappenhuis verplaatst werd naar de linkerzijkant van het gebouw en de voordeur een travee naar links opschoof. In 1945 verdwijnt de hoofdingang geheel uit de voorgevel en wordt de pastorie alleen nog toegankelijk via de vestibule in de steeg tussen kerk en pastorie. Rond 1975 wordt deze toegang van de Radesingel naar de vestibule overdekt met een plat dak.

Na de opknapbeurt van het interieur van de pastorie kort na 2000 was vervolgens het exterieur aan de beurt. In dat kader is een aantal bouwkundige problemen aangepakt, waaronder de vernieuwing van de leibedekking op de daken en

Afb. 23. Radesingel 4, na kleurherstel.
Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

herstel van de hemelwaterafvoer. Ook zijn de kelders aangepakt, waarin door langdurige lekkages schade aan pleister- en metselwerk was ontstaan. Tot slot is het buitenschilderwerk ter hand genomen. Onderzoek naar de oorspronkelijke kleuring afwerking daarvan leverde bij de voorgevel geen resultaat op. Op de westelijke zijgevel daarentegen bleek de oorspronkelijke afwerking uit de bouwtijd onder recentere afwerklagen nog vrijwel compleet aanwezig te zijn. Deze kleuren zijn opnieuw op het gehele gebouw aangebracht. De karakteristieke paarse dodekop kwam terug op de kozijnen en de ramen kregen opnieuw een oranjeoek als kleur (afb. 22). Het vakwerk van het torentje bleek rood in plaats van het ons bekende groen te zijn geweest. Ook deze kleur is opnieuw aangebracht (afb. 23). Bij herstel van de windvaan op het torentje bleek tot ieders verbazing dat de gehele constructie oorspronkelijk van bladgoud was voorzien. Omdat dit (ook financieel) een beetje teveel van het goede was, is besloten alleen de windvaan opnieuw te vergulden.

11. Verlengde Hereweg 171 (RM)

De villa CIRANO aan de Verlengde Hereweg 171 is vrijstaand gesitueerd met rondom een grote tuin. Het pand werd gebouwd in 1905 in opdracht van K.F. Wiersum, vermoedelijk naar ontwerp van de Groningse architect P.M.A. Huurman. Het is gebouwd in een voor de eeuwwisseling karakteristieke architectuur met elementen van de vakwerkstijl en de art-nouveaustijl. In 1929 is het verbouwd door architect M.G. Eelkema. Aan de achterzijde werden toen een serre en een garage toegevoegd.

Bij het uitvoeren van groot onderhoud in 2007 wilde de eigenaar het pand graag zijn oorspronkelijke karakteristieke kleur teruggeven. Bij het onderzoek hiernaar bleek dat de sporen hiervan gedurende de afgelopen decennia grondig waren verwijderd. Wel werd de oorspronkelijke blauwgroene hoofdkleur op diverse plaatsen teruggevonden. Deze is als basis genomen voor de reconstructie en teruggebracht op kozijnen, windveren en de dakoverstekken. Uit het onderzoek werd niet duidelijk of de ramen oorspronkelijk blank gevernist waren. Gekozen is voor een dodekoprode kleur die goed past bij het oranjegele glas van

Afb. 24. Verlengde Hereweg 171 in 1994.

Foto: Rita Overbeek, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 25. Verlengde Hereweg 171 na kleurherstel. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

de bovenramen. Op enkele ondergeschikte onderdelen is geeloker aangebracht.

De meeste villa's uit die tijd waren vroeger kleurrijk afgewerkt. Dat moet zeker ook bij de villa's aan de Verlengde Hereweg het geval zijn geweest. Helaas is hiervan weinig bewaard gebleven doordat de meeste panden na de oorlog in wit zijn afgelakt (afb. 24). Het terugbrengen van kleur op villa CIRANO laat zien hoe de architectonische uitstraling daardoor wordt versterkt (afb. 25).

12. Verlengde Hereweg 191 (RM)

In 1933 ontwierp architect Evert van Linge voor mr. H.J. Reinink een landhuis aan de Verlengde Hereweg. Het ontwerp, geïnspireerd op het werk van de Amerikaanse architect Frank Lloyd Wright, is anders van karakter dan dat van alle andere villa's langs de Verlengde Hereweg. Ook is het gebouw niet zoals de meeste villa's in de diepte van het perceel geplaatst, maar in de breedte. Door de flauwhellende daken, de brede dakoverstekken en de wit afgewerkte gevels met in stalen ramen gevatte glasvlakken kreeg de villa een geheel eigen karakter (afb. 26).

Afb. 26. Verlengde Hereweg 191, rond 1990. Foto: Centrale Fotodienst RuG.

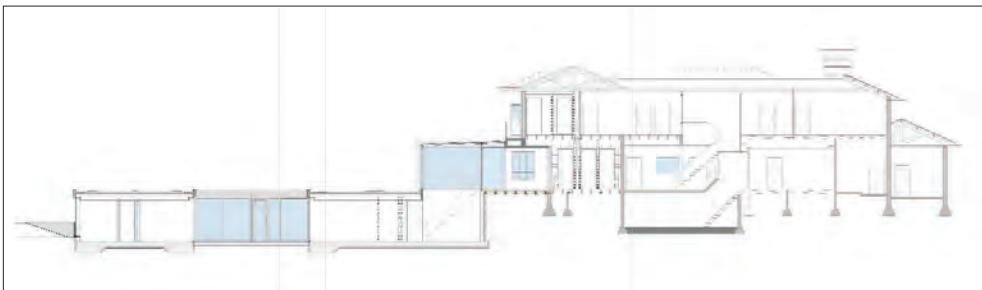

Afb. 27. Verlengde Hereweg 191, mobile noodlokalen. Foto: collectie Dienst RO/EZ.

Na nog eenmaal als woonhuis te zijn doorverkocht, eindigde in 1948 de woonbestemming. Het pand werd verkocht aan de Willibrordstichting te Amsterdam, die het tijdelijk aan het Maartenscollege verhuurde. Omdat het pand daarvoor veel te klein was, werden er houten noodlokalen bij geplaatst en aan de achterzijde van het gebouw toiletten toegevoegd. Uiteindelijk duurde het tot 1960 voordat de school het pand verliet. De Groningse Rijksuniversiteit huisvestte er vervolgens de afdeling Kinderpsychiatrie, die voor die tijd in de voormalige directeurswoning van het Academisch Ziekenhuis (nu Universitair Medisch Centrum Groningen, UMCG) was ondergebracht. Weer ging het om een bestemming die het gebouw geen recht deed. De houten leslokalen, die inmiddels door brand waren verwoest, werden in 1967 vervangen door mobiele leslokalen (afb. 27). In 1970 werd het pand verkocht aan longarts dr. A.S. Israëls. Hij liet het door architect Bulder verbouwen tot woonhuis met praktijkruimte. Deze passende functie voor het gebouw was helaas van korte duur, want in 1975 wordt het Academisch Ziekenhuis eigenaar. Die brengt er opnieuw een onderdeel van de afdeling Kinderpsychiatrie in onder, de functie die het pand tot op heden nog steeds heeft.

In de periode dat het Maartenscollege het pand in gebruik had, werd het Chateau Blanc genoemd, in 1967 stond het bekend als de Prof. B. Casimirschool en tegenwoordig heet het De Wenakker.

Zoals uit het voorgaande blijkt, was het gebouw eigenlijk te groot als woonhuis en te klein voor alle naderhand hierin ondergebrachte functies. Diverse verbouwingen hebben dat probleem niet opgelost. Er moest altijd gewoekerd worden met de ruimte. Om uit deze impasse te komen is voorgesteld het pand met

Afb. 28. Verlengde Hereweg 191, doorsnede over oud- en nieuwbouw. Tekening: SKETS architectuurstudio.

een vleugel uit te breiden. Omdat het een belangrijk rijksmonument is, is door SKETS architectuurstudio gezocht naar mogelijkheden om dit zo onopvallend mogelijk te doen. Hiervoor zijn verschillende varianten onderzocht. Uiteindelijk is gekozen voor een grotendeels ondergrondse uitbreiding aan de zuidzijde in de glooiing van het terrein (afb. 28). Hierdoor was het mogelijk het oorspronkelijke beeld van het ontwerp van Van Linge grotendeels ongemoeid te laten. In samenhang met de uitbreiding is een aantal storende verminderingen als gevolg van de diverse verbouwingen uit het verleden ongedaan gemaakt. Helaas is daarbij ook de oorspronkelijke voordeur en de stoep voor de hoofdentree onnodig vervangen.

13. W.A. Scholtenstraat 10, Voormalige herenkledingfabriek (geen status)

Op een grote open plek tussen de W.A. Scholtenstraat en de Bloemstraat, tot dan toe gebruikt als parkeerplaats voor bodewagens, werd in 1929/30 de N.V. Herenkledingfabriek v/h Gebr. Levie te Groningen gevestigd. Een tegeltableau in de hal, ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de zaak en de in gebruikneming van het nieuwe gebouw, herinnert hieraan (afb. 29). Het ontwerp voor de fabriek, bestaande uit een complex van werkplaatsen, magazijnen en kantoren, werd geleverd door het Groningse architectenbureau Kuiler en Drewes. Het gebouw is in de loop der tijd sterk verbouwd, maar de representatieve voorgevel aan de W.A. Scholtenstraat heeft daar niet onder geleden. De gevel ligt enigszins terug ten opzichte van de beide kopgevels, die als schijven op de erfgrans zijn aangebracht. Een fraai architectonisch effect is dat de gevel niet recht is, maar licht meebuigt met de kromming van de straat. De gevel is symmetrisch van opzet met zware hoekpenanten van baksteen in koppenverband. Ze is twaalf traveeën breed. De vensters op de verdiepingen worden geflankeerd door vierkante lisenen op betonnen consoles. In het oorspronkelijke ontwerp waren stalen ramen getekend. Het uitgevoerde ontwerp toont de huidige zware houten kruisvensters. Een brede overstekende goot sluit de gevel af. Al in 1933 werd het platte

Afb. 29. W.A. Scholtenstraat 10, tegeltableau in de hal. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

dak gewijzigd, door een extra verdieping op het pand aan te brengen, die aan de voorzijde werd voorzien van een pannendak met een glasstrook over de gehele breedte. Deze glasstrook werd later vervangen door een dakkapel. Na sluiting van de kledingfabriek is het complex verbouwd tot kantoren voor de Gemeentelijke Sociale Dienst.

Afb. 30. W.A. Scholtenstraat 10, voorgevel na kleurherstel. Foto: Artès bureau voor architectuur en interieur.

Het complex heeft hierna enkele jaren leeggestaan voordat woningcorporatie Nijestee het kon verbouwen tot studentenwoningen. Tijdens de werkzaamheden zijn de zoals gebruikelijk in wit afgewerkte gevelonderdelen aan de W.A. Scholtenstraat door bureau Veldman en Veltman onderzocht op hun oorspronkelijke kleurige afwerking. Het resultaat van het onderzoek was nogal pover omdat het houtwerk op veel plaatsen al eens kaal was gemaakt. Toch kan de conclusie getrokken worden dat alle raampartijen als eerste kleurlaag een bruinoker hebben gehad, in combinatie met zwartgrijs op de consoles en de afdekstenen op de lisenen. Op de dakgoot zijn alleen resten van crème aangetroffen, zodat mag worden aangenomen dat het houtwerk van de goot een keer vernieuwd is. De vlaggenmastbevestiging is oorspronkelijk afgewerkt geweest in zwart, de ringen hebben een vaalgroene kleur gehad. Overeenkomstig de uitkomsten van het onderzoek is het schilderwerk opnieuw aangebracht (afb. 29).

Literatuur

- Friso, W., *Archiefonderzoek naar de Hervormde kerk te Dorkwerd* (rapport). Groningen, 2005.
 Raangs, B. en J. van Haften, 'Restauraties die in 1995 gereed zijn gekomen' in: *Hervonden Stad* 1 (1996), 29-40.
 Raangs, B. en J. van Haften, 'Jaarverslag restauraties in 2004' in: *Hervonden Stad* 10 (2005), 67-92.
 Tel, T. en M. Verkerk, 'Jaarverslag bouwhistorie in 2004' in: *Hervonden Stad* 10 (2005), 37-66.
 Tel, T., F. van der Waard en M. Verkerk, 'Jaarverslag bouwhistorie in 2006' in: *Hervonden Stad* 12 (2007), 6-42.
 Waard, F.J. van der, *Bouwhistorische verkenning Akerkhof 10* (rapport), BDM, Bureau voor bouwhistorisch onderzoek
 F.J. van der Waard/Gemeente Groningen. Groningen, 2004.